

KUR'AN-I KERİM'DE ALLAH'IN SEVDİĞİ İNSAN TİPLERİ

Abdullah ÖZCAN*

Özet

Sevgi/muhabbet, beğenip kalben meyletmek demektir. Bu da insanın doğasında var olup onun davranışlarını yönlendiren bir duygudur. İnsan için eksiğini tamamlamak, her hangi bir şeye sahip ya da herhangi bir şeyden kaçınmayı ifade eder. Allah için ise kuluna merhamet etme ve ona maddi-manevî lütüfta bulunması şeklinde tezahür eder. Allah, Kur'an'da sekiz insan tipine yönelik sevgisini özel olarak beyan etmiştir. Söz konusu tipleri ifade eden kavramlar, Kur'an'da çeşitli sıklıkta geçmektedir. Allah, özel sevgisini beyan ederek inananları söz konusu tiplerde bulunan davranışlara teşvik etmektedir. Kanaatimize göre bu davranışların bir araya gelmesi kâmil mümin karakterini/kişiliğini meydana getirecektir.

Anahtar Kelimeler

Kur'an, Allah'ın Sevmesi, İnsan Tipleri, Hub, Sevgi.

* Öğrt. Gör., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir ABD.

The Type Of Human Beings That Allah Love In The Qur'an

Abstract

Sympathy/conversation means that, liking and tilting with the heart. This is a feeling that exists in the nature of man and guides his behavior. For man, completing the deficiency means that, having something or avoiding anything. For God, it manifests in the form of compassion for his slaves and for him to find material-spiritual loyalty. Allah has specially declared his love for the type of human beings in the Qur'an. The concepts that express the types in question pass at various frequencies in the Qur'an. By declaring his special love, God encourages believers to behave in those types. According to our view, the combination of these behaviors will bring about the full character / personality of the believer.

Keywords

Qoran, Liking of God, Human Types, Hub, Sympathy, Liking of Human.

GİRİŞ

Sevgi, varlığın harcıdır. Tüm varlığın temelinde sevgi vardır. Esasen varlığın var oluş sebeplerinden biri de sevgidir. Yüce Allah, mevcudatın var olmasını sevmiş, diğer bir tabir ile irade etmiş ve kâinatı yaratmıştır. Kâinattaki her varlığa önce var olmayı sonra da çeşitli nimetler bahşetmiştir. Bütün bunların temelinde O'nun insana yönelik sevgisi vardır.¹ Diğer taraftan insanoğluna bakıldığı vakit onun da bütün eğilimlerinde sevginin çok önemli bir rol oynadığı görülecektir. İnsanın bir beşer olarak düşündüğü, söylediği ve yaptığı hemen hemen her şeyin temelinde bir şeyleri istemek ve dolayısı ile sevmek yatmaktadır. Bu husus, insanın tüm hayatını kapsamaktadır.²

Çalışmamızda Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah'ın "Allah, (...) seviyor" şeklindeki tabirlerde ifadesini bulan insan tiplerini ve bu insanların Allah Teâlâ'nın sevgisine mazhar olmasını sağlayan davranışları üzerinde duracağız. Bunu yaparken, öncelikle, Allah'ın sevgini celp eden davranışları ifade eden kavramları tespit edip; bu kavramları, Kur'an-ı Kerim'de tekrar sıklığına göre sıraladıktan sonra her birini kendi başlığı altında etimo-

¹ Gazi b. Muhammed b. Talâl el Haşimi, *el Hub fi'l-Kur'an*, Rutab Yay, Ürdün, 2012, 40-42 ve 62.

² Gazi b. Muhammed, *a.g.e.*, 33.

lojik/lügavî olarak irdelemeye çalışacağız. Ayrıca bu kavramların Kur'an-ı Kerim'de hangi kalıpta, ne gibi anlamlarda ve kaç kez tekrarlandığı ile alakalı istatistikî bilgiler vereceğiz. Müteakiben söz konusu sevgiye mazhariyeti ifade eden ayetleri Mushaf'taki sırasını gözetererek bazı müfessirlerin görüşlerine yer vereceğiz. Son olarak her kavramla ilgili değerlendirmemizi ortaya koymaya çalışacağız.

A. SEVGİ KAVRAMI

Burada sevgi kavramından Arapçadaki "hub"/حُب kelimesi kastedilmektedir. "Hub" (حُبُّ), müştakları ile birlikte Kur'an-ı Kerim'de seksen üç kez kullanılmıştır.³ "Buğz"un (البغض) zıt anlamlısı olan "hub" sözcüğü, kalben meyletmek, yakınlık duymak ya da herhangi bir şeyi beğenmek ve beğendikten sonra da ona meyletmek demektir.⁴

"Hubb" kelimesi, "habb" (الحَبَّ) ile aynı kökten gelmektedir.⁵ "Habb"; dane, tohum demektir.⁶ Burada Allah Teâlâ tarafından "habb" kökünden türemiş bir kelimenin kullanılması manidardır. Zira "habb: tohum", düş-tüğü yerde normal şartlarda ürün verir. Sevginin davranışlar üzerindeki etkisi düşünüldüğünde "habb"un de ürün verme özelliği taşıdığı anlaşılacaktır. Tohumun ürün vermesi gibi sevgi de davranışları doğurur. Yüce Allah'ın sevgi ve iradesinden kâinat meydana gelmişse aynı şekilde insanoglunun sevgisinden de bir ürün beklenmelidir. İnsanın kalbine neyin sevgisi düşmüş ise oradan çıkacak ürün de ona dönük olacaktır.

B. SEVGİNİN MAHİYETİ, TANIMI

İslâm âlimleri, sevginin mahiyetinin bilinip bilinmeyeceği, tanımlanıp tanımlanamayacağı hakkında, iki farklı yaklaşım ortaya koymuşlardır. Bir kısmına göre sevginin mahiyeti bilinemez ve tanımlanamaz. Sevgi, ancak neticeleri itibarı ile bilinebilir. Diğer bir kısma göre ise sevginin mahiyeti

³ İbrahim Medkür (ed), *Mucemu Elfâzi'l-Kur'an-ı Kerim*, Kahire, 1988, I, 264-265.

⁴ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Dâru'l-Maarif, Kahire, t.y., II, 742; Muhammed Murtaza el-Huseynî ez Zebidî, *Tacul-Arûs min Şerhi'l-Kamûs*, el Matbaatu'l-Hayriyye, Mısır, 1306, I, 196; Gazi b. Muhammed, a.g.e., 35.

⁵ İbn Manzûr, a.g.e., I, 745; Gazi b. Muhammed, a.g.e., 43.

⁶ ez Zebidî, a.g.e., I, 198.

bilinebilir ve tanımlanabilir. Bu görüş sahipleri, sevgiyi “kalben güzel bir şeye veya neticeye meyletmek” şeklinde tanımlamaktadırlar.⁷

İkinci görüşe meyleden Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297) sevgiyi; kalbin meyletmesi, Allah’a ve O’na ait olan her şeye, -zorlama olmaksızın- yakınlık duyması şeklinde tanımlar.⁸ Muhammed b. Ali el Kettânî (v. 328) ise sevginin, “sevileni başka her şeye tercih etmek” şeklinde ifade etmektedir.⁹ Kuşeyrî (v. 465), sevgiyi mahiyeti itibariyle utsal bir hal olarak nitelemektedir.¹⁰ İbn Hazm (v. 456) sevgiyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Benim düşünceme göre muhabbet, şu içkin âlemde bölünmüş/ayrı düşmüş ruhların yüce/aşkın kaynağın/âlemin temelinde buluşmasıdır.”¹¹

İmam Gazalî (v. 505) ise bu vermiş olduğumuz bütün tanımları kapsayacak bir tanımda bulunarak şöyle demektedir: “Sevgi, insan tabiatının lezzet aldığı, hoşlandığı şeye meyletmesidir; bunun üst derecesi aşktır. Lügat olarak da insan nefsinin uygun bulduğuna meyletmesidir. Kulun Allah’ı sevmesi ise O’nun kemâlini idrak edip ondan lezzet almasıdır.”¹²

C. İNSANIN SEVMESİ İLE ALLAH’IN SEVMESİ

Sevginin mahiyet ve tanımı ile alakalı İslâm âlimlerinin görüşlerini aktardıktan sonra şimdi de “Allah’ın sevmesi” ile “insanın sevmesi” ifadesinden neyin kastedildiğini irdelemeye çalışacağız.

1. İnsanın Sevmesi

Beşer için düşünüldüğünde sevgi, eksikliğini tamamlama isteği, sahip olmadıklarını elde etme arzusu olarak ifade etmek mümkündür. İnsanın Allah’ı sevmesi ise Allah’ın emirlerine boyun eğerek rızasını kazanmaya ça-

⁷ Gazi b. Muhammed, *a.g.e.*, aynı yer.

⁸ Ebubekr Muhammed b. İshak el Kelâbâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehlî’r-Tasavvuf*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1993, 128.

⁹ El-Kelâbâzî, *a.g.e.*, 109-111.

¹⁰ Ebu’l-Kasım Abdülkerim el Kuşeyrî (thk. Abdulhalim Mahmud ve Mahmud b. eş-Şerif), *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, Daru’l-Mearif, Kahire, t.y., II, 485.

¹¹ Ali İbn Hazm el Endelüsî, *Tavku’l-Hamame fi’l-Ülfetive’l-Üllaf*, Müessesetü Hindavilî’t-Ta’lim ve’s-Sekafe, y.y., 2016, 12

¹² Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el Gazalî, *Ihyâu Ulumü’d-Din*, Mektebetü ve Matbaatu Kiryata Fotra Samarağ, Endonezya, t.y., IV, 488.

lışması ve azabından sakınmasıdır.¹³ Kuşkusuz bu anlamı ile sevgi Allah için söz konusu olamaz. Bu, İslâm inancına terstir. Zira Allah Teâlâ'nın herhangi bir eksikliği dolayısı ile de tamamlanma ihtiyacı bulunmamaktadır.

2. Allah'ın Sevmesi

Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de, zatı için sevgi ifadesini kullanmıştır. Hatta Allah'ın isimlerinden birisi de *el-Vedûd*'tur (الودود). Bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de bir yerde Yüce Allah'ın ismi olarak, bir yerde de O'nun kullarını çok sevdiğini ifade etmek üzere toplamda müştakları ile birlikte yirmi altı kez tekrarlanmıştır.¹⁴ Vudd/الود kelimesinin anlamı, sevmek, temenni etmek, Vedûd ise seven ya da ism-i mef'ûl olarak alınırse sevilen,¹⁵ tüm yaratıklar için hayır istemek ve onlara iyilikte bulunmak demektir ki bu anlamı ile er-Rahîm ismine yakındır.¹⁶ Fahrüddin Razi'ye (606) göre de "vudd", "hubb" yani sevgi demektir.¹⁷ Buradan yola çıkarak Allah Teâlâ için de sevginin söz konusu olabileceğini, O'nun da zatına has bir şekilde sevdiğini söyleyebiliriz. Bu durumda bunun anlamı nedir?

Konu ile alakalı müfessirlerin görüşlerine baktığımızda Allah sevgisinin insana maddî ve veya manevî nimet vermek şeklinde tezahür ettiğini/edeceğini anlayabiliriz. Mesela Kelamcılara göre, Allah'ın kulu sevmesi, itaatine karşılık onu en güzel şekilde mükâfatlandırması, onu değerli kılması, ondan hoşnut olması,¹⁸ ona hayır, dinî ve dünyevî menfaat vermeyi murad etmesidir.¹⁹ Kilabazî, Allah'ın insanı sevmesinin onu yanlış yollara sapmaktan alıkoyup kendine has kılması olduğunu ifade ederek şu ayetin söz konusu manayı ifade ettiğini nakleder:²⁰ *“Seni kendim için (has)kıldım.”*²¹

¹³ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el Keşşâf An Hakayiki Gavamidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fi Vucûbi't-Te'vil*, Mektebetu Abikan, Riyad, 1998, II, 255 ve 256.

¹⁴ İbrahim Medkûr (ed), *a.g.e.*, II, 1170.

¹⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III, 453; Heyet(İbrahim Medkûr), *a.g.e.*, aynı yer.

¹⁶ Gazalî, *el Maksadu'l-Esnâfi Şerhi Esmâillahi'l-Husnâ* Mektebetu'l-Kur'ân, Kahire, t.y., 109.

¹⁷ Fahrüddin Muhammed b. Ömer el HatîberRazî, *Levâmiu'l-Beyyinat Şerhu Esmâillahi's-Sıfât*, el Matbaatu's-Şerefiyye, Mısır, 1323, 211.

¹⁸ ez Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 256 ve 257.

¹⁹ er Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru'l-Fikri't-Tibâeve'n-Neşriye't-Tevzi', Beyrût, 1981, VIII, 19.

²⁰ el Kilâbâzî, *a.g.e.*, 109-111.

²¹ Taha, 20/41.

Aslında Allah'ın insanı sevmesi, genel ve özel olmak üzere iki türdür. Birincisi Allah'ın umumî sevgisidir. Bu da Allah'ın insana nimet vermeyi murad etmesi, ona fazl-u keremde bulunmak istemesidir. Nitekim Yüce Allah, bu sevgiyi tüm insanlara genel olarak bahşetmiştir: ولقد كرّمنا بني آدم: *Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibini kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.*" (İsrâ, 17/70)

İkincisi ise Allah'ın hususî sevgisidir ki Allah Teâlâ, bazı kullarına, tabiri caizse, hususî sevgisini bahşetmiş ve bunu "hubb" kelimesi ile beyan buyurmuştur: *(Resûlüm!) "قل إن كنتم تحبون الله فاتبعوني يحببكم الله ويغفر لكم ذنوبكم والله غفور رحيم"* De ki: *Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*"(Al-i İmran, 3/31)

يا أيها الذين آمنوا من يرتد منكم عن دينه فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه أذلة على المؤمنين أذلة على الكافرين يجاهدون في سبيل الله ولا يخافون لومة لائم ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله واسع عليم *"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah, sevdiği ve kendisini seven müminlere karşı alçak gönüllü (şefkatli), kâfirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. (Bunlar) Allah yolunda cihad ederler ve hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar (hiçbir kimsenin kınamasına aldırılmazlar). Bu, Allah'ın, dilediğine verdiği lütfudur. Allah'ın lütfü ve ilmi geniştir."*(Maide, 5/54)

Yukarıdaki iki âyete baktığımızda Yüce Allah'ın sevmesine mazhar olan insanların özelliklerinin şu şekilde sayıldığını görmekteyiz: Peygamber'e uymak, kâfirlere karşı onurlu bir duruş, Allah yolunda cihat ve bu konuda kınamalardan çekinmemek.

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de sekiz sınıfı/insan tipini sevdiğini beyan etmiştir. Burada dikkati çeken husus, sevgiyi ifade eden "hubb" kelimesi, bu sekiz sınıf/insan tipi için muzari' sığası ile kullanılmıştır. Sevilen insan tiplerini ifade eden kavram da ism-i fâil sığası ile kullanılmıştır.²² Bilindiği gibi muzari ve ism-i fâil sığası, şimdiki zamanı ve istikbali kapsar; devamlılık ifade eder. Dolayısı ile bir tavrın devam ettiğini bize gösterir. Diğer taraftan

²² Sadece bir yerde (Saf, 61/4) muzari sığası ile kullanılmıştır.

gözden kaçırılmaması gereken bir husus daha var ki o da: Allah'ın sevmesi kişinin bizzat kendisine değil; onun sıfatlarına yönelik olmasıdır. Allah'ın razı olduğu sıfatlar kişide devam ettikçe Allah da o kişiyi sever.²³ Mesela; “Allah, sabredenleri sever”²⁴ واللّه يحب الصابرين/ ifadesi bize şunu anlatmaktadır: Allah'ın sevgisi süreklidir. Bunun şartı da kişinin sabırlı olmasıdır. Bu anlamda, ileride görüleceği üzere, söz konusu ayetlerde çok güzel bir denge kurulduğunu; muhataplara, bu denge üzerinden, ince bir mesaj verildiğini söyleyebiliriz.

E. ALLAH'IN SEVDİĞİNİ İFADE ETTİĞİ İNSAN TIPLERİ

Kur'an-ı Kerim'de, sekiz insan tipi davranışları/amelleri sebebiyle Allah'ın has sevgisine mazhar olmuştur. Söz konusu insan tiplerini ifade eden kavramlar şunlardır: Muhsin, muttaki, muksit, mutatahhir/muttahhir, tevvâb, sâbır ve Allah yolunda birlik ve azim içinde savaşımlar.

1. Muhsin

1.1. Muhsin Kavramı

“Muhsin” (مُحْسِن), güzellik anlamına gelen “hüsn” (حُسْن) kökünden türemiş ismi-i faildir. İyilik eden anlamına gelmektedir.²⁵ Kur'an-ı Kerim'de “ihsân” (إِحْسَان) kalıbından ism-i fail kipi ile otuz dokuz kez diğer türevleri ile birlikte toplamda yüz doksan üç kez geçer.²⁶ İyilik etmek, Kurân-ı Kerim'de güzel bir işi en iyi şekilde yapma ve ihlaslı olma anlamlarında kullanılmıştır.

“Hüsn” kelimesinden türediğinden dolayı ‘güzel eylemde bulunma’ anlamını taşıyan ‘ihsan’ kavramı ‘adalet’ kavramından daha ileri bir anlam ifade etmektedir. Adalet, kişinin hakkını tam olarak alması ve başkasının hakkını da tam olarak vermesi demek iken “ihsân”, kişinin yapması/vermesi gerekenden fazla yapmak/vermeyi ifade eder. Bu anlamda “ihsan”, adaletten daha ileridir.²⁷

²³ Muhammed Mutevelli eş Şaravî, *Tefsîrûş-Şaravî*, t.y, y.y, III, 1550.

²⁴ A. İmran, 3/146.

²⁵ ez Zebidî, *a.g.e.*, IX, 176.

²⁶ İbrahim Medkûr (ed), *a.g.e.*, I,290-294.

²⁷ ez Zebidî, *a.g.e.*, IX, 176.

İhsan kavramı, “iman-İslâm-ihsan” hadisinde de geçmektedir. Sözü geçen hadiste Cebrail, Hz. Peygamber (sav)’e iman, İslâm ve ihsan hakkında sorular sorar. Hz. Peygamber (sav) de bunları cevaplar. İhsan ile ilgili bölümü şöyledir: *“(Cebrail), ih-san nedir, diye sordu. (Hz. Peygamber), Allah’a, O’nu görüyormuşçasına, ibadet etmelidir. Sen O’nu göremesen de O, seni görmektedir, diye cevapladı.”*²⁸

Burada, ihsan kavramı, ibadet özelinde kullanılmıştır. Anlamı, ihlas ve ya mürakabedir.²⁹ Mürakebe, tüm hallerde Yüce Allah’ın rızasının gözetilmesidir. Görüldüğü gibi “ihsan” kelimesi, ihlas anlamını da içermektedir. Bundan dolayı söylediğini, ihlaslı bir şekilde yapmayan kişi için, imanı sahih olsa da, aynı kökten türemiş olan “muhsin” ismi kullanılmaz.³⁰

1.2. Muhsin Kavramının Geçtiği Âyetler

Bakara, 2/195

“Allah yolunda Allah yolunda وانفقوا في سبيل الله ولا تلقوا بأيديكم الى التهلكة واحسنوا ان الله يحب المحسنين harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Yaptığınızı güzel yapın; Allah güzel yapanları sever.” (Bakara, 2/195)

Taberî (v. 310), احسنوا emrini şöyle tefsir eder: “Ey iman edenler farzları yerine getirmede, günahlardan sakınmada ve muhtaçlara yardım etmede iyilik edin. Allah hakkında hüsn-ü zan sahibi olun.”³¹

Şa’ravî (v. 1998), ayet hakkında şunları kaydeder: “İhsan, her şeyi en iyi şekilde yapmaya çalışmaktır. Sahip olunan ilim, para, güç ve başka şeyler ile de ihsanda bulunabilinir. İşleri iyi yapma anlamındaki ihsan, İslâm’a davet için en iyi yöntemdir. Sevmek ise kalbin birine meyletmesidir. Allah için bu anlam söz konusu olamayacağı için Allah’ın sevmesi kuluna merhamet etmesi, lütf-ü keremde bulunması demektir. Ayrıca *“Allah iyilik yapanları sever”* ifadesi işlerimizi en iyi şekilde yapmak için bir teşviiktir.”³²

²⁸ Muhammed b. İsmail el Buharî, *Camii’s-Sabih*, Daru İbni Kesir, Dimaşk, 2002, İmân (2), Bab:37, Hadis: 50.

²⁹ ez Zebidi, *a.g.e.*, IX, 176.

³⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, II, 878.

³¹ Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerîr et Taberî, *Camii’l-Beyân an Te’vili Ayi’l-Kur’ân*, Daru Hecr, Kahire, 2001, III, 326.

³² eş-Şa’ravî, *a.g.e.*, II, 833-835.

İhsan, İslam'da en yüksek mertebedir. Bu mertebeye ulaşan, tüm ibadetleri yapar, tüm günahlardan sakınır. Gizli ve açık tüm durumlarda Allah'ın gözetiminde olduğunu bilir; ona göre davranır.³³

İhsan, faydalı ve münasip işi yapmaktır. أَحْسِنُوا, fiilin mutaallıkının mahzup olması, ihsanın genel olduğunu ve tüm durumları kapsadığını gösterir. Buna şu hadis delildir: “إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ: Allah, ihsanı (güzel ve iyi bir şekilde yapmayı) her konuda gerekli kılmıştır.”³⁴

Al-i İmran, 3/134

“O takvâ الذين ينفقون في السراء والضراء والكاظمين الغيظ والعافين عن الناس والله يحب المحسنين sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever.”³⁵

Ayette geçen ‘المحسنين’ kelimesindeki el takısı (ال), cins için alınırsa tüm muhsinler kastedilmiş olur. Tarif için alınırsa ayette özellikleri ile anılanlar kast edilmiş olur.³⁶ İhsan, işleri gerektiği gibi yapmaktır³⁷ ve iki türdür:

a) ibadette ihsan; bunu Hz Peygamber (sav) şu hadis ile açıklamıştır: “İhsan, Allah’a, O’nu görüyormuşçasına, ibadet etmendir. Sen O’nu göremesen de O, seni görmektedir.”³⁸

b) İnsanlarla davranışta ihsan: Bu da insanlara maddî-manevî menfaat sağlamak; onlardan maddî-manevî zararları defetmektir.³⁹

Al-i İmran, 3/148

“Allah da onlara dünya ni-

³³ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, Daru's-Şurûk, Kahire, 2003, I, 192.

³⁴ Muhammed b. İsaet Tirmizî, *el Câmiu'l-Kebir*, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, yeryok, 1996, Diyet, Bab: 14, Hadis: 1409.

³⁵ Al-i İmran, 3/134

³⁶ Muhammed Seyyid Tantavî, *et Tefsiru'l-Kebir Li'l-Kur'ani'l-Kerim*, Matbaatu's-Saade, yeryok, 1987, II, 351.

³⁷ Ebu's-Suûd Muhammed b. Muhammed el Amâdî, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm İlä Mezâyâ'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, tarih yok, II, 86.

³⁸ Buhari, *a.g.e.*, İman(2), Bab:37, Hadis: 50.

³⁹ Abdurrahman b. Nasires Sadi, *Teyşiru'l-Kerimi'r-Rahman Fi Tefsiri Kelâmi'l-Mennân*, Daru's-Selâm, Riyad, 2002, 157.

metini ve (daha da önemlisi,) ahiret sevabının güzelliğini verdi. Allah, iyi davrananları sever."⁴⁰

Ayette "muhsin" olarak tanımlananlar, Allah'a yalvarıp O'ndan mağfiret dileyen, aşırılıklarının bağışlanması ve düşmana karşı sebat isteyenlerdir. Bu ihhsanın karşılığı Allah sevgisidir.⁴¹

Allah, işlerini iyi yapanları sever; çünkü onlar, Yüce Allah'ın yeryüzündeki kanununu gerçekleştirirler. Ortaya koydukları ile yeryüzünde Allah'ın halifesi olmayı hak ettiklerini göstermektedirler.⁴²

Mâide, 5/13

فيما نقضهم ميثاقهم لعناهم وجعلنا قلوبهم قاسية يحرفون الكلم عن مواضعه ونسوا حظا مما ذكروا به ولا تزال تطلع على خائنة منهم الا قليلا منهم فاعف عنهم واصفح ان الله يحب المحسنين "Sözlerini bozmaları sebebiyle onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler (kitaplarını tahrif ederler). Kendilerine öğretilen ahkâmın (Tevorat'ın) önemli bir bölümünü de unuttular. İşlerinden pek azı hariç, onlardan daima bir hainlik görürsün. Yine de sen onları affet ve aldırış etme. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever."⁴³

İbn Abbas'tan ayet ile ilgili şu nakledilmiştir: Eğer sen bağışlıyorsan, muhsinsin demektir. Sen muhsin olunca Allah da seni sever.⁴⁴ İhsan, Allah'ın farz kıldığı ibadetlerin cinsinden farzdan fazlasını yapmaktır.⁴⁵

Mâide, 5/93

ليس على الذين امنوا وعملوا الصالحات جناح فيما طعموا اذا ما اتقوا وامنوا وعملوا الصالحات ثم اتقوا وامنوا ثم اتقوا واحسنوا والله يحب المحسنين "İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp yaptıklarını, ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur.

⁴⁰ Al-i İmran, 3/148

⁴¹ eş Şa'ra'vî, a.g.e., III, 1811.

⁴² er Razi, a.g.e., IX, 31.

⁴³ Mâide, 5/13

⁴⁴ Ebu Hafs Ömer b. Ali b. Adil ed Dimaşkî el Hanbelî, *el-Lubâb fi Ulûmi'l-Kitâb*, Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, 1998, VII, 255; er Razi, a.g.e., XI, 192.

⁴⁵ eş Şa'ra'vî, a.g.e., V, 5012.

(Önemli olan inandıktan sonra iman ve iyi amelde sebatıdır). Allah iyi ve güzel yapanları sever.”⁴⁶

Yüce Allah, burada “ihsanı” sadece günahın vuku bulmaması konusunda değil aynı zamanda Allah’ın sevmesi için de şart kılmıştır. Allah tarafından sevmek ise en yüksek derecedir.⁴⁷

اتقوا fiili birincisinde küfürden, ikincisinde büyük günahlardan, üçüncüsünde ise küçük günahlardan sakınma anlamında kullanılmış olabildiği gibi takvayı vurgulamak için de tekrarlanmış olabilir.⁴⁸

Muhsin, Allah’ın emirlerine aşk ile bağlı olan ve o emirleri fazladan yerine getiren kişidir.⁴⁹

Muhsinlerin Allah tarafından sevildiğini ifade eden ayetlere içerik bakımından baktığımızda şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır: Bu ayetlerin ikisinde Allah yolunda harcama, ikisinde müsamaha, birisinde mücadele azmi ile birlikte Allah’a tazarru ve birisinde de imandan sonra, dinî anlamda sürekli yükseliş teması, muhsin olabilmenin illeti gibi durmaktadır.

Ayetler hakkındaki müfessirlerin açıklamalarından anladıklarımızı yukarıdaki veriler ile birleştirdiğimizde şunları söyleyebiliriz: “Muhsin” kavramı, hayatın dinî ve dünyevî veçhesini kapsayan şümullü bir kavramdır. Bu kavram ile nitelendirilen insanlar, hem dinî hem dünyevî açıdan üstün özelliklere sahiptir. Muhsin, dinî olarak, Allah tarafından her an gözlendiğinin idraki ile yaşar. Kendisinden istenen tüm ibadetleri yapıp yasaklardan sakındığı gibi bundan fazlasını da yapar. O, Allah’ın emirlerine aşk ile bağlıdır. Maddî anlamda da muhsin, tüm işlerini en iyi şekilde ve usulüne uygun yapar. Aynı zamanda yaptığı işler faydalı ve münasip işlerdir. Allah’ın yeryüzüne koymuş olduğu kanunlara riayet eder. Sosyal ilişkileri bakımından da son derece hoşgörülüdür, bağışlayıcıdır. Sahip olduğu malı, bilgisi ve gücünü, kısacası her şeyi, insanlara iyilik etmek için kullanır. Bu şekilde yaşayan muhsin, İslâm’ı en iyi şekilde temsil eder. Bu da İslâm’a davetin etkili yöntemidir.

⁴⁶ Mâide, 5/93

⁴⁷ Ebu Hafs Ömer ed Dimaşki, *a.g.e.*, VII, 512.

⁴⁸ Ebu'l-Fadl Şihâbuddin es Seyyid Mahmûd el Âlusi, *Rubu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesâni*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, tarih yok, VII, 20.

⁴⁹ eş Şaravî, *a.g.e.*, VI, 3392.

2. Muttaki

2.1. Muttaki Kavramı

Korumak, muhafaza etmek anlamındaki (وقى) kökünden gelen bu kelime, kendisini koruyan sakınan kişi anlamındadır.⁵⁰ Muttaki (متقى) kavramı, (اتقى) fiilinden türemiş ism-i faildir. Takva sahibi, Allah'ın azabından kendisini koruyan demektir. İsm-i fail olarak Kur'an-ı Kerim'de kırk dokuz kez kullanılmıştır. Mastar olan (تقوى: Allah'ın azabından korunmak), on altı kez kullanılmışken bu kalıbın emir kipi (اتقوا, اتق) yetmiş iki sefer kullanılmıştır. Kalıp olarak ise, Kur'an-ı Kerim'de, toplamda iki yüz yetmiş sefer geçmiştir.⁵¹

el-muttaki (المتقى), üst derecede bir korunma, kendini muhafaza etmeyi ifade eder. Bu anlam hem dünya hem din işleri için geçerlidir. Dinî konuda ibadetleri yapıp yasaklardan aşırı derecede sakınmayı ifade eder. İbn Abbas, muttakiyi şöyle tanımlar: Muttaki olanlar, nefislerinin isteklerini terk ederek Allah'ın azabından sakınan; O'ndan gelenleri tasdik etmek sureti ile de O'nun rahmetini uman kişilerdir.⁵² Takva kelimesinin hakikî anlamı bu olmakla birlikte Kur'an-ı Kerim'de iman,⁵³ tevbe,⁵⁴ itaat, boyun eğme,⁵⁵ günahları terk etmek⁵⁶ ve ihlâs⁵⁷ anlamlarında da kullanılmıştır.

İslâm'da takva makamı çok yüksek bir makamdır. Aşağıdaki ayet, bunu açıkça göstermektedir: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir diğiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkunuzdur. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.” (Hucurat, 49/13)

İbn Abbas'tan bununla alakalı şöyle bir söz nakledilmiştir: *‘Allah katında en değerli olmak isteyen Allah'tan sakınsın (takvalı olsun), en güçlü olmak is-*

⁵⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VI, 4901-4902; ez Zebidî, *a.g.e.*, VI, 396.

⁵¹ Heyet (İbrahim Medkûr), *a.g.e.*, II, 1196-1198.

⁵² er Razi, *a.g.e.*, II, 23.

⁵³ Bkz.: Fetih, 48/26; Hucurat, 49/3; Şuara, 26/11,

⁵⁴ Bkz.: Araf, 7/96

⁵⁵ Bkz.: Nahl, 16/2 ve 52; Mu'minûn, 23/52

⁵⁶ Bkz.: Bakara, 2/189,

⁵⁷ Bkz.: Bakara, 2/41; Hacc, 22/32

teyen, Allah'a tevekkül etsin.”⁵⁸ Hz. Ali de takva hakkında şöyle demektedir:
“Takva, günahlarda ısrar etmemek ve ibadetine güvenmeyi terk etmektir.”⁵⁹

2.2. Muttaki Kavramının Geçtiği Âyetler

Al-i İmran, 3/76

بلى من اوفى بعهدہ واتقى فان الله يحب المتقين “Hayır! (Gerçek onların dediği değil.)
Her kim sözünü yerine getirir ve kötülükten sakınırsa, bilsin ki Allah sakınan-
ları sever.”⁶⁰

Yüce Allah’a verdiği sözü tutup Hz. Muhammed’e (sav) inanan, onun getirdiği dine göre hayatını şekillendiren, başta hıyanet, haksızlık gibi Allah’ın yasak ettiği eylemlerden sakınan herkesi Yüce Allah sever. Bunun tersini yapanlara ise Allah buğzeder ve azap verir. Ayet, Allah Teâlâ’nın kullunu sevmesinin iki sebebini açıklar:

1- Ahde vefa: İnsan, verdiği bütün sözleri tutmak durumundadır. Bu sözlerin başında da insanın Yüce Allah’a, başta Hz. Muhammed (sav) olmak üzere peygamberlerine iman konusunda verdiği söz gelmektedir.

2- Takva: Allah Teâlâ’nın yasakladığı şeylerden kesin bir şekilde kaçınmak ve sadece O’nun helal kıldıklarını yapmak.

بعهدہ kelimesindeki zamir, bu ayet içerisinde bulunan من اوفى ya dönerse anlam şöyle olur: Verdiği sözü tutan, hıyaneti ve haksızlığı terk ederek Allah’tan sakınan herkesi Yüce Allah sever. بعهدہ deki zamirin bir önceki ayette geçen الله lafza-i celaline dönmesi de muhtemeldir. Bu durumda anlam şöyle olur: Yüce Allah’a verdiği sözü tutup O’ndan sakınan herkesi Allah sever. Dolayısı ile iman ve tüm salih amelleri işlemek; küfür ve tüm kötü amellerden sakınmak kapsanmış olur.⁶¹

Bu ayet, mefhum-u muhalifi ile hakları gözetmeyen ve sözünü tutmayanları yermektedir.⁶² Ayet, ahde vefanın, sözünde durmanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Zira tüm ibadetler netice itibarı ile Yüce Allah’ı yüceltme (tazim) ve yaratılmışlara şefkat göstermeyi ifade eder. Ah-

⁵⁸ er Razi, a.g.e., aynı yer.

⁵⁹ er Razi, a.g.e., aynı yer.

⁶⁰ Al-i İmran, 3/76

⁶¹ Tantavî, a.g.e, II, 251 ve 252; et Taberî, a.g.e., V, 514.

⁶² el Alusi, a.g.e., III, 203.

de vefa ise bu ikisini aynı anda kapsamaktadır. Ahde vefa, netice itibarı ile insana fayda sağlar. Ahde vefayı emreden Allah'tır. O'nun emrine göre davranışlarımızda Allah'ı yüceltmış oluruz.⁶³

Buradaki sevginin aslı sebebi kişinin zatı değil; amelidir. Zira Allah Teâlâ, "kim ahde vefa gösterip O'ndan sakınırsa Allah da onu sever." dememiştir. Bilakis şöyle demiştir: "Allah, muttakileri sever." Yüce Allah, sözünü tutup takva dairesinde yaşayan kişiyi ameli ile sever. Yani onun salih amelinin; ondaki bu özelliği sever. Sadece ve hangi özelliğe sahip olursa olsun onun şahsını değil. Dolayısı ile Yüce Allah'ın sevdiği özelliklere sahip olmak konusunda sürekli çabalamak lazımdır.⁶⁴

Burada Kur'an-ı Kerim'in yegâne ahlâkî kural olarak ahde vefayı ortaya koyduğunu ve bunu Allah'a ve O'na karşı takvalı olmaya bağladığını görmekteyiz. Allah'a verdiği sözü tutmak ve O'na karşı takvalı olma şuuru ile ahde vefalı olanları Yüce Allah sever ve onlara, bu hususiyetlerinde ötürü ikramda bulunur. Evet, burada görülüyor ki ahde vefa takva ile bağlantılıdır. Dolayısı ahde vefa, verilen sözde durma meselesinde kişiye göre veya pragmatist tutum sergilemek doğru değildir. Nitekim verilen söz, öncelikle Allah'a verilmiş olur. Yüce Allah da bizleri verdiğimiz sözlerden sorumlu tutmuştur.⁶⁵ Söz verdiğimiz kişinin kimlik ve özelliğinin burada belirleyici önemi yoktur.⁶⁶

Tevbe, 9/4

الا الذين عاهدتم من المشركين ثم لم ينقصوكم شيئا ولم يظاهروا عليكم احدا فاتموا اليهم عهدهم الى مدتهم ان الله يحب المتقين *"Ancak kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklerden (antlaşma şartlarına uyan) hiçbir şeyi size eksik bırakmayan ve sizin aleyhinize herhangi bir kimseye arka çıkmayanlar (bu hükmün) dışındadır. Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayınız. Allah (haksızlıktan) sakınanları sever."*⁶⁷

ان الله يحب المتقين ifadesi, ahde vefanın gerekliliğini ifade etmek için getiril-

⁶³ er Razi, a.g.e., VIII, 114.

⁶⁴ eş Şaravî, a.g.e., III, 1549.

⁶⁵ İsrâ, 17, 34.

⁶⁶ Seyyid Kutub, a.g.e., I, 418.

⁶⁷ Tevbe, 9/4

miş bir ek cümledir. Bununla şuna dikkat çekilmek istenmiştir: Verilen söze, tam anlamı ile ve eksiksiz bir şekilde, bağlı kalmak, takvanın kapsamındadır. Yüce Allah, kullarının takvalı olmasını istediği gibi takvalı kullarını da bu özelliklerinden dolayı sever.⁶⁸

Takvalı olanlar, kendileri ile Yüce Allah'ın hoşnut olmayacağı her şey arasına mesafe koyanlardır. Dolayısı ile de O'nun celal sıfatlarına karşı kendilerini korumaya almaya çalışanlardır. Allah'ın; Rahim, Vehhâb gibi cemel sıfatları olduğu gibi Cebbar ve Kahhar gibi celal sıfatları da vardır. Onun için takvalı olmak demek Allah'ın celal sıfatlarına maruz kalmamak için O'nun tüm emirlerine uymak demektir.⁶⁹

“Tamamlayın” (فاتموا) emrinden sonra Allah'ın muttakileri sevdiğinin haber verilmesi emredilen şeyin yani söze bağlı kalmanın takva kapsamına girdiğini göstermektedir.⁷⁰

Tevbe, 9/7

كيف يكون للمشركين عهد عند الله وعند رسوله الا الذين عاهدتم عند المسجد الحرام فما استقاموا لكم فاستقيموا لهم ان الله يحب المتقين *“Mescid-i Haram'ın yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınızın dışında müşriklerin Allah ve Resûlü yanında nasıl (muteber) bir ahdi olabilir? Onlar size karşı dürüst davrandıkları müddetçe siz de onlara dürüst davranın. Çünkü Allah (ahdi bozmaktan) sakınanları sever.”*⁷¹

Allah'a karşı takvalı olanlar, verdiği sözü tutar.⁷² Muttaki olan kişi, tüm emir ve yasaklarında Allah'a tamamı ile boyun eğen ve bu şekilde kendisini Yüce Allah'ın celal sıfatlarından koruyan kişidir. Takvanın temelinde kişinin verdiği sözde durması vardır. Burada söz verilen kişinin kâfir veya mü'min olması durumu değiştirmez.⁷³

Görüldüğü üzere Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de üç ayrı yerde “muttaki”leri sevdiğini ifade buyurmuştur. Bu sevginin illetine baktığımızda üç yerde de karşımıza söze bağlılık olduğunu görmekteyiz. Üçüncü ayet-

⁶⁸ Tantavî, *a.g.e.*, VI, 58.

⁶⁹ eş Şaravî, *a.g.e.*, VIII, 4873.

⁷⁰ İbn Aşûr, *a.g.e.*, X, 113.

⁷¹ Tevbe, 9/7

⁷² er Razi, *a.g.e.*, XV, 238.

⁷³ eş Şaravî, *a.g.e.*, VIII, 4900.

te geçen “istikamet” söze bağlı kalmak ile ilgilidir. Bu husus çok önemli bir işaret sayılabilir. Zira insanoğlu ilk sözünü, O’nun rubûbiyetini kabul ettiğine dair Allah’a vermiştir. Burada da Allah Teâlâ, söze bağlı kalmayı takvanın, takvayı da Allah tarafından sevilmenin şartı kılarak bir taraftan verdiğimiz ilk sözü bize hatırlatmakta diğer taraftan da hayatımızda sözümüzde durmanın önemini vurgulamaktadır.

3. Muksıt

3.1. Muksıt Kavramı

Kavramın kökü, “kıst” (قسط)dir. Bu kelime, “ق” harfinin fethası veya kesrası ile gelmektedir. Dil bilimcilere göre “kast” (القَسَطُ), haksızlık, zulüm demektir ve ayaklardaki çarpıklığı ifade eden “kasat” (القَسَطُ) kökünden türemiştir. “Kıst” (القِسْطُ) ise adalet anlamına geldiği gibi pay, ölçek anlamına da gelmektedir.. *aralarında adaletli ve eşit bir şekilde paylaştılar*, demektir. أقسط, kararlarında adaletli ve hakkaniyete göre davrandı demektir.⁷⁴

“Muksıt” (المقسط), “aksete” (أقسط) babından ism-i faildir ve Allah’ın isimlerinden biridir. Mazlumun hakkını zalimden alan son derece adaletli olan demektir.⁷⁵ Adil olanlar manasında “Muksıtîn” (المقسطين) kavramı Kur’an-ı Kerim-ı Kerim’de üç yerde geçmektedir. Kalıp olarak ve yine adalet anlamında ise toplamda yirmi üç kez kullanılmıştır. قَسَطٌ - يَقْسِطُ babından⁷⁶ gelen “kasıtûn” (القاسطون) ise bunun tam tersi bir anlamda; haksızlık yapanlar anlamında iki kez kullanılmıştır.⁷⁷

Konumuzla ilgili ayetlerde Yüce Allah’ın sevgisine mazhar olan “muk-sıt”, hadislerde de övülmüş, ahirette onlar için üstün dereceler müjdelenmiştir.

إن المقسطين عند الله على منابر من نور عن يمين الرحمن عز وجل وكلتا يديه يمين: الذين يعدلون
Şüphesiz haksızlığı giderip adaletli (muksıt) olanlar, verdikleri hükümler, aileleri ve yönettikleri hakkında adaletli Allah katında

⁷⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V, 3626-3627; ez Zebidî, *a.g.e.*, V, 205;

⁷⁵ Gazalî, *el Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillabi'l-Husnâ*, 126.

⁷⁶ İsmail b. Hammâd el Cevherî, *es Sıhab Tacu'l-Luğa ve Sıhabu'l-Arabiyye*, (thk: Ahmed Abdülgafûr Attar), Daru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrût, 1990. III, 1152.

⁷⁷ Heyet (İbrahim Medkûr), *a.g.e.*, II, 897. Ayetler için bkz.: Cin, 72/14 ve 15. ayetler.

*Rahman'ın sağında-ki her iki eli/tarafı da sağdır- nurdan minberler üzerinde olacaklardır.*⁷⁸

3.2. Muksıt Kavramının Geçtiği Âyetler

Maide, 5/42

سماعون للكذب آكالون للسحت فان جاءوك فاحكم بينهم او اعرض عنهم وان تعرض عنهم فلن يضروك
شيئا وان حكمت فاحكم بينهم بالقسط ان الله يحب المقسطين *"Hep yalana kulak verir, dur-
madan baram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan
yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer
hüküm verirsen, aralarında adaletle hükmet. Allah âdil olanları sever."*⁷⁹

يحب المقسطين ان الله ifadesinin anlamı şudur: Allah, adaletli olanları, in-
sanlar arasında adalet ile yani Allah'ın Peygamberleri aracılığı ile indirdik-
leri ile hüküm verenleri sever. Onları her türlü kötülükten korur ve onla-
rı yüceltir.⁸⁰

Allah'ın sevgisine mazhar olan adalet, sıradan ve insanlara göre şekillen-
en bir şey değildir. Zaten adalet, beşeri duygulara göre değil; Allah'ın koy-
duğu kurallara göre olmalıdır. Allah, O'nun kanunlarına riayet ederek hak-
sızlığı ortadan kaldıranları sever.⁸¹

Hucurat, 49/9

وان طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فاصلحوا بينهما فان بغت احدهما على الاخرى فقاتلوا التي تبغي حتى
تفيء الى امر الله فان فاءت فاصلحوا بينهما بالعدل واقسطوا ان الله يحب المقسطين *"Eğer mümin-
lerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine
saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer
dönerse artık aralarını adaletle düzeltin, ve (mazlumun hakkını zalimden alıp)
adaleti sağlayın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever."*⁸²

Allah Teâlâ, mü'minlerin arasını bulma, onları barıştırma girişimini ada-
let şartına bağlamış sonra da bu hususu ikinci sefer قسط kelimesi ile teyit et-

⁷⁸ Ebu'l-Huseyn Muslim b. el Haccâc el Kuşeyri en Nisâbüri(tahkik: Muhammed Fuad Abdul-
baki), *Sabihu Muslim*, Daru İhyau'l-Kutubi'l-Arabîyye, Kahire, 1991, Kitabu'i-İmâre, Bab: 5,
Hadis: 17(1827).

⁷⁹ Maide, 5/42.

⁸⁰ Taberi, *a.g.e.*, VIII, 447.

⁸¹ eş Şa'ravî, *a.g.e.*, V, 3153.

⁸² Hucurat, 49/9

miştir. Bunun hikmeti barıştırmaya girişiminde bulunanları, taraflardan birisine herhangi bir haksızlıkta bulunmak, taraflardan birini kayırmak riskine karşı uyarmak olabilir. ان الله يحب المقسطين cümlesi, mü'minleri kararlarında adalete teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Zira Allah Teâlâ, adalet ile karar verenleri sever,⁸³ denmiştir. Allah Teâlâ tarafından sevilme ise her mü'minin en yüce hedefidir.

Burada “aralarını adalet ile bulun”(فاصلحوا بينهما بالعدل) dendikten sonra وَأَقْسَطُوا kelimesinin emir kipi ile ayrıca kullanıldığını görmekteyiz. Oysa biliyoruz ki قسط ile عدل sözcükleri aynı anlamdadır. Razi(ö.606/1210)'ye göre bunun sebebi şu olabilir: فأصلحوا بينهما بالعدل ifadesi özel bir durum ifade etmektedir. Buradaki adalet, müslümanlara özel bir durum için emredilmiştir. Müslümanların arasını yaparken, onları barıştırmak için adaletli olun, taraf tutmayın demektir. Oysa İslâmî bir prensip olan adalet genel geçer bir kuraldır. Adalet uygulaması tüm insanları kapsamalıdır; sadece Müslümanlara özel olmamalıdır. İşte وَأَقْسَطُوا emrinin ayrıca kullanılması, adaletin bu genel oluşuna işaret etmektedir. Bu şekildeki adalet ile insan, en büyük derece olan Allah tarafından sevilme derecesine kavuşur.⁸⁴

Mumtehine, 60/8

لا ينهاكم الله عن الدين لم يقاتلوكم في الدين ولم يخرجوكم من دياركم ان تبروهم وتقسطوا اليهم ان الله يحب المقسطين *Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adaletli olanları sever.*⁸⁵

Bu ayet ile Allah Teâlâ, mü'minlerin, diğer inanç grupları ile ilişkilerinin nasıl olabileceğini dikkatlerimize sunmaktadır. Bu alanda mü'minler için, dostluk veya düşmanlık, ilişkiyi kesme veya sürdürme konusunda uymaları gereken kaideyi açıklamaktadır.⁸⁶ Mü'minlerin tavrını belirleyecek olan husus, karşı tarafın tavrıdır. Eğer inanmayanalar, mü'minler ile savaşmaz ve

⁸³ Tantawi,1,3936

⁸⁴ er Razi, a.g.e., XXVIII, 129.

⁸⁵ Mumtehine, 60/8

⁸⁶ Tantavî, a.g.e., XIV, 432.

onlara zarar vermezler ise mü'minlerin de onlar ile adalet çerçevesinde iyi geçinmesinde sakınca yoktur.

Ayette “onlarla iyi geçinmenizde sakınca yoktur” ifadesinden kimlerin kastedildiği ile alakalı, Mekke'den hicret etmeyenler, Hz. Esmâ'nın anesi ve son olarak müslümanlara herhangi bir şekilde zarar vermeyen diğer inanç grupları şeklinde farklı görüşler bulunmaktadır.⁸⁷ Fakat sebebi nüzul özel olsa da hüküm geneldir, prensibini işletmek suretiyle buradaki hükmü genel kabul etmek en doğru olanıdır. Zira burada herhangi bir tahsis ifadesi söz konusu değildir. *لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ* hükmü geneldir ve bu özelliğe sahip herkesi kapsamaktadır. Bu durumda ayetin ifade ettiği hüküm şöyle olacaktır: Din konusunda sizin ile savaşmadıktan sonra tüm dinî guruplar ile iyi geçinmenizi, onlara iyilik yapmanızı Yüce Allah, yasaklamaz.⁸⁸

Ayet ve açıklamalardan da anlaşılacağı gibi muksıt, adalet ile ilgilidir. Söz, davranış ve kararlarımızda eşitlik ve hakkaniyete riayet etmeyi gerektirir. Adalet ise ancak Yüce Allah'ın koyduğu kanunları uyguladığımızda ortaya çıkar. Dikkati asıl çeken husus, müslüman olmayanlar ile geliştirilen ilişkilerde de adaletli olmak gerekliliğinin özellikle belirtilmiş olmasıdır. Kanaatimizce bu, İslâm'ın evrensel ve barışçıl bir vizyon/misyona sahip olduğunun göstergelerinden biri sayılabilir.

4. Mutatahhir/Muttahhir

4.1. Mutatahhir/Muttahhir Kavramı

Bu kavram, en genel anlamı ile temizliği ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de “tahare (طهر) tüm müştakları ile toplamda otuz kez tekrarlanmıştır. İşlediğimiz ayetlerde olduğu gibi “tatahhare (نَطَّهْرَ) kalıbında yedi kez; bu kalıptan ism-i fail (مَطَّهَّرَ, مَطَّهَّرَ) olarak da iki sefer kullanılmıştır. Bu şekilde anlamı günahları terk edip salih amel işlemek, kendini günah ve ayıplardan temizlemektir.⁸⁹ “Tatahhare” kavramı maddî manevî kirlere, pisliklerden temizlenmeyi ifade etmenin yanında maddî-manevî kirlere, güzel ve helal

⁸⁷ Tevbe, 9, 5.

⁸⁸ et Taberi, *a.g.e.*, XXII, 571-574; Tantavî, *a.g.e.*, XIV, 433.

⁸⁹ Heyet (İbrahim Medkûr), *a.g.e.*, II, 714-715.

olmayan davranışlara hiç bulaşmamayı da ifade eder.⁹⁰ Son olarak Kur'an-ı Kerim'de "taharet" (طهارة) kelimesinin, hemen hemen geçtiği her yerde hem maddî hem manevî temizlik şeklinde yorumlandığını⁹¹ ifade edelim.

4.2. Mutatahhir/Muttahhir Kavramının Geçtiği Âyetler

Bakara, 2/222

ويسالونك عن المحيض قل هو اذى فاعتزلوا النساء في المحيض ولا تقربوهن حتى يطهرن فاذا تطهرن
فاتوهن من حيث امرکم الله ان الله يحب التوابين ويحب المتطهرين
"Sana kadınların ay hali-
ni sorarlar. De ki: O, bir rahatsızlıktır. Bu sebeple ay halinde olan kadınlardan
uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit,
Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe
edenleri de sever, temizlenenleri de sever."⁹²

"Mutatahhir (متطهر)'den kasıt, gayr-ı ahlâkî davranışlardan ve manevî kirlerden temiz olan insanlardır. Ayette ifade edildiği gibi Allah Teâlâ, kendilerini günahlardan uzak tutan kullarını sever; dünyada ve ahirette onlardan hoşnut olur.⁹³

ifadesi ile Allah Teâlâ şunu buyurmak istemiştir: Allah, hanımları ile hayızlı hallerinde iken veya helal kılınan şekillerin dışında cinsî münasebette bulunmak gibi ahlak dışı davranışlardan sakınanları sever. Burada *تطهر* fiilini günahattan sakınmak, uzak olmak; daha açık ifadesi ile günaha girmemek şeklinde anlamak belagete uygundur.⁹⁴

المتطهرين kavramı ile kimlerin kastedildiği ile alakalı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır:

1- Günahlardan uzak olan ve günaha bulaşmayanlar kastedilmiştir. Zira *تائب*, günah işleyip sonra dönen demekse *متطهر* de günaha bulaşmayıp temiz kalan demektir. Zira günah manevî bir kirdir; günaha bulaşmamak da manevî temizliği ifade eder.

2- Hanımları ile hayız dönemlerinde ve helal kılınan şekillerin dışında

⁹⁰ el Cevherî, *a.g.e.*, II, 727; İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 2713; ez Zebidi, *a.g.e.*, V, 363.

⁹¹ ez Zebidi, *a.g.e.*, V, 362.

⁹² Bakara, 2/222

⁹³ Tantavî, *a.g.e.*, I, 648.

⁹⁴ el Âlusî, *a.g.e.*, II, 124.

cinsî münasebette bulunmayalar kast edilmiştir. Bu görüşü savunanlar, bu anlamın siyak-sibak açısından daha uygun olacağını ifade etmişlerdir.

3. Şirk ve cehaletten temiz, günahlardan temiz, iman ile temizlenen, günaha bulaşmayan, küçük günahlardan temiz, sözlü ve manevî-kalbî günahlardan-kirlerden temiz kişiler kastedilmiştir.⁹⁵

3- Yüce Allah, aynı ayette *فَإِذَا تَطَهَّرْنَ* ifadesi ile temizliği emredince ayetin sonunda da temizliği övmeyi murat etmiştir ki burada temizlikten kasıt su ile temizlenmektir.⁹⁶

Bütün bu görüşlerden şunu anlıyoruz ki burada Allah Teâlâ, bizden maddî ve manevî temizlik talep etmektedir.

Tevbe, 9/108

لا تقم فيه أبدا لمسجد أسس على التقوى من أول يوم أحق أن تقوم فيه فيه رجال يحبون أن يتطهروا والله يحب المطهرين *“Onun içinde asla namaz kılma! İlk günden takvâ üzerine kurulan mescit (Kuba Mescidi) içinde namaz kılman elbette daha doğrudur. Onda temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da çok temizlenenleri sever.”*⁹⁷

Bu ayetin iniş sebebi için Kuba mescidi ve oradaki Ensar topluluğu ile alakalı iki farklı olay nakledilmektedir: Birinci olayı Ahmed b. Hanbel, şöyle aktarmaktadır: Rasulullah, Kuba'ya gelince oradakilere dedi ki: Allah, sizi temizlik hususunda övmektedir. Neler yaptığınızı bana anlatmayacak mısınız? Onlar da biz suyla temizleniyoruz. Ki bu, Tevrat'ta yazılıdır, dediler.⁹⁸ Diğer olay da şöyle nakledilmektedir: Ensar, sıtmaya yakalanmış idi. Hz. Peygamber (sav) onları ziyaret edip “Müjde size! O sizin için kefarete ve temizliktir.” buyunca onlar da; Ya Rasulallah bize dua et! Bu durum devam etsin de günahlarımıza kefarete olsun, dediler. Bunu üzerine bu ayet indi.⁹⁹

والله يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ yani Allah, temiz olanlardan razı olur, onlara ikramda bulunur ve büyük sevaplar verir. Allah'ın sevmesinden maksat budur. Bu-

⁹⁵ Ebu İshak Ahmed es Sa'lebî, *el Keşf'el-Beyân (Tefsiri's-Sa'lebî)*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2002, II, 160.

⁹⁶ er Razi, *a.g.e.*, VI, 74 ve 75.

⁹⁷ Tevbe, 9/108

⁹⁸ Ebu'l-Fida İsmail b. Kesir ed Dimaşkî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Muessesetu Kurtuba, Cize, tarih yok, VII, 285.

⁹⁹ es Salebi, *a.g.e.*, V, 95.

rada المطهرين den kasıt özel anlamda Kuba Mescidinde bulunanlar olabildiği veya ال cins için alınırsa tüm temizlenenler birlikte onlar da kastedilmiş olabilir.¹⁰⁰

Bu ayette geçen المطهرين den kimlerin kastedildiği ve temizliğin ne olduğu konusunda üç görüş mevcuttur. Razi, söz konusu görüşleri şöyle nakletmektedir:

1- Birinci görüşe göre ayetteki temizlik günahlardan yani manevî temizliktir. Bu görüş, birçok açıdan doğrudur. Şöyle ki:

a) Allah'a yaklaştıran ve onun sevabına, övgüsüne mazhar kılan günahlardan temiz olmaktır; manevî olarak temiz olmaktır.

b) Allah Teâlâ, Dırrar Mescidi ehlini müslümanlara zarar vermek, onlar arasına ayrımcılık sokmak ve Allah'ı inkâr etmek hususlarında yermiştir. Bunlar, manevî kirlerdir. Kuba Mescidi ehlinin övülmesi, onların bu tür manevî kirlerden temiz olmaları nedeni ile olmalıdır.

c) Dış temizlik ancak iç temizlik varsa Allah katında değer kazanır ve övgüye layık olur.

d) Zemahşeri(v. 538), *Keşşâf*'ta bu ayeti açıklarken şu olayı nakleder: Bu ayet inince Hz. Peygamber (sav), Muhacirler ile birlikte Kuba Mescidine geldi. Ensar orada oturuyorlardı. Hz Peygamber(sav) onlara “siz mü'min misiniz?” diye sordu. Onlar sustu. Tekrar sordu. Bu sefer Hz. Ömer “onlar kesinlikle mü'mindir ve ben de onlarla beraberim.” diye cevap verdi. Daha sonra Hz. Peygamber (sav) sırasıyla “kadere razı mısınız, belaya sabreder misiniz, bollukta şükreder misiniz?” Ensar da tüm bunlara “evet” diye cevapladı. Bunun üzerine Hz Peygamber (sav), Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki bunlar mü'mindir.” dedi ve ekledi: “Ey Ensar topluluğu Allah, sizi övdü. Siz abdest alırken ne yapıyorsunuz?” Ensar, taştan sonra bir de su ile temizleniyoruz.” diye cevap verdi.¹⁰¹ Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav), şu ayeti okudu: “*Orada temizlenmek isteyen adamlar vardır.*”

2- İkinci görüş ihtiyaç giderdikten sonraki temizlikte taş ile istincadan sonra bir de su ile temizlenmek, şeklindedir. Bu görüş, rivayet ehli çoğu müfessirlerin görüşüdür.

¹⁰⁰ el Alusi, *a.g.e.*, XI, 22.

¹⁰¹ ez Zemahşeri, *a.g.e.*, III, 93 ve 94.

3- Üçüncü görüş, önceki iki görüşü birleştirmektedir. Yani, hem maddî hem de manevî temizlik kastedilmiştir, denmektedir.¹⁰²

Burada şuna dikkat çekmemiz lazım: Razi'nin, Keşşâf'tan nakille ve bu ayetteki temizliğin manevî temizlik olduğuna delil olarak naklettiği olay, aslında bu son görüşü desteklemektedir. Söz konusu olay dikkate alındığında, ayette geçen “*Orada temizlenmek isteyen adamlar vardır.*” ve “*Allah, temizlenenleri sever.*” ifadeleri ile hem maddî hem manevî temizliğin kast edildiği sonucu çıkarılabilir.

Sevginin karşılıklı olması, sevgide zirveyi oluşturur. Anlaşılan “*Allah, temizlenenleri sever*” ifadesinde bahsi geçen sevgi de karşılıklı bir sevgidir.¹⁰³ Burada sevginin karşılıklı olması şöyle açıklanabilir: Bahsi geçen veya genel olarak temiz olmak isteyenler, Allah'ı seven ve O'nun tarafından sevilmek isteyen insanlardır. Bunlar, Allah tarafından sevilme istedikleri için Yüce Allah'ın sevdiği bir şeyi yani maddî manevî temizliği çok önemseyip uyguluyorlar. Neticede Yüce Allah da onları sevdiğini ve bu sevginin karşılıklı olduğunu beyan buyurmaktadır.

5. Tevvâb

5.1. Tevvâb Kavramı

“Tâbe” (تاب) kökünden türemiş bir kelimedir. Kelimenin asıl anlamı, dönmek demektir. Tevbe etmek ise günahattan dönmeyi ifade eder.¹⁰⁴ Tevbe kavramı, insan için de Allah için de kullanılabilen müşterek bir kelimedir. Allah için kullanıldığında, Yüce Allah'ın rahmet ve mağfireti ile kuluna dönmesi, kulunun tevbesini kabul buyurması, kulunu tevbe etmeye muvafak kılması, anlamını ifade eder. İnsan için kullanıldığında ise anlamı şudur: Pişmanlık duyup günahattan vazgeçmek, Rabbine geri dönmek. Zira günah işleyen kul, Rabbinden kaçmış olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁵

Kelime, tüm türevleri ile Kur'an-ı Kerim'de seksen dokuz kere geçmektedir. Aynı zamanda Yüce Allah'ın isimlerinden biri olan “tevvâb” (تَوَّاب), mübalağa sığası/ism-i fail şeklinde de on iki kez kullanılmıştır. Bunlar-

¹⁰² er Razi, *a.g.e.*, XVI, 201.

¹⁰³ eş Şa'ra'vî, *a.g.e.*, IX, 5497-5498.

¹⁰⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V, 454; ez Zebidi, *a.g.e.*, II, 77.

¹⁰⁵ er Razi, *a.g.e.*, III, 23.

dan biri insan için kullanılmıştır ki o da çokça tevbe eden demektir. Yüce Allah'ın ismi olarak altı; O'nun tevbeleri çokça kabul ettiğini ve bağışlayıcı olduğunu ifade etmek için de beş kez kullanılmıştır.¹⁰⁶

Gazali, tevbe hakkında şunları kaydetmektedir: Tevbe, birbirini gerektiren ve sırası ile şu üç aşamadan oluşmaktadır: İlim, hâl, amel aşaması. İlim aşamasında insan, günahın zararlı ve kul ile Allah arasında bir engel olduğunu idrak eder. Bu bilgi hakiki anlamda hâsıl olunca, pişmanlığı netice verir. Bu pişmanlık da hâl aşamasını meydana getirir. Sonra pişmanlık şimdiki zaman, gelecek ve geçmiş zaman ile ilgili azimli bir karara dönüşür. Bu son aşama da amel aşamasıdır ve şöyle işler: Kişi, şimdiki zaman için günahları hemen terk eder. Gelecek zaman için de bir daha günah işlememeye kesin karar verir. Geçmiş zaman için de sevap anlamında kaçırıklarını telafi etmeye çalışır.¹⁰⁷

Tevbe, aslında insan ile şeytan arasında bir mücadeleyi sembolize eder. Tevbenin sürekli tekrar edilmesi, insanın mücadeleyi kazanma ihtimalini artırır. Hz Ali'den rivayet edilen şu olay bunu güzel bir şekilde ifade etmektedir: Hz. Ali'ye sürekli günah işleyip de sonra tevbe eden kişinin durumu ve ne yapması gerektiği ile ilgili sormuşlar. O da şöyle cevap vermiş: Bu durum sonsuza kadar da sürse tevbe etmeye devam etsin ki kaybeden o değil; şeytan olsun. Neticede şeytan, ben bu adam ile baş edemem deyip vazgeçmek zorunda kalsın.¹⁰⁸

Tevbe etmek, Hz. Peygamber (sav) tarafından da çok önemsenmiş ve emredilmiştir. İlgili hadislerde bunu açıkça görebiliriz.

والله اني لاستغفرالله واتوب اليه اكثرمن سبعين مرة في اليوم
O'na günde yetmiş kereden fazla tevbe ediyorum.”¹⁰⁹

لله افرح بتوبة عبده من احدكم سقط على بعيره وقد اضله في ارض فلاة
*Allah'ın kulunun tevbesinden duyduğu sevinç, sizden birinin devesini çölde kaybettikten sonra bulmasından duyacağı sevinçten daha çoktur.*¹¹⁰

¹⁰⁶ Heyet (İbrahim Medkür), *a.g.e.*, I, 197-200.

¹⁰⁷ Gazali, *İhyau Ulümü'd-Din*, IV, 3.

¹⁰⁸ er Razi, *a.g.e.*, III, 24.

¹⁰⁹ Buhari, *a.g.e.*, Kitabu'd-Daavat(80), Bab: 3, Hadis: 6307.

¹¹⁰ Buhari, *a.g.e.*, Kitabu'd-Daavat(80), Bab: 4, Hadis: 6308.

5.2. Tevvâb Kavramının Geçtiği Âyetler

Bakara, 2/222

ويسالونك عن المحيض قل هو اذى فاعتزلوا النساء في المحيض ولا تقربوهن حتى يطهرن فاذا تطهرن وسالونك عن المحيض قل هو اذى فاعتزلوا النساء في المحيض ولا تقربوهن حتى يطهرن فاذا تطهرن *Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: O, bir rahatsızlıktır. Bu sebeple ay halinde olan kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri de sever, temizlenenleri de sever.*¹¹¹

ان الله يحب التوابين ifadesinin anlamı şudur: Allah, nadir de olsa işlediği günahahtan hemen dönüp tevbe edenleri¹¹² Allah'a ve O'nun taatine yüz çevirmeyip O'na dönen; O'na boyun eğenleri, günahlardan tevbe edenleri, sever.¹¹³

“Tevvabîn” (التوابين) kavramı hakkında; günahahtan tevbe eden, tevbe edip bir daha günaha bulaşmayan kavli ve fiili (açık) günahlardan tevbe eden, büyük günahlardan tevbe eden, küfür veya şirkten dönen şeklinde farklı tanımlar yapılmıştır.¹¹⁴

“Tevvab” (تواب), çokça tevbe eden kişiye denir. Tevbeleri çok kabul ettiği için bu kavram, Allah Teâlâ için de kullanılmıştır.¹¹⁵ Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Çok tevbe etmek aynı zamanda çok günah işlemeyi gerektirmez mi? Yani burada günaha zımnî bir teşvik söz konusu olmaz mı? Cevaben şunlar denebilir: İnsanoğlunun, ibadetlerinde ve tüm hayatında eksikleri mevcuttur. Bu husus, insan olmasının neticesidir. Allah'ın mükemmelliği karşısında her hal-u kârda noksanıdır. Sürekli gaflet ile maluldür. Bunun için o, sürekli ve çokça tevbe etmek; Allah'a dönmek durumundadır. Bu anlamda çokça tevbe etmesi doğru ve övülmeye değer bir davranıştır.

Tevbenin dinî hayattaki yansıması yukarıdaki şekildedir. Kanaatimizce, tevbe, insanın normal hayatına da yansımalıdır. Tevbenin insanın hayatındaki en geniş yansıması, hangi alanda olursa olsun, hatada ısrar etmemek; daha ileri bir aşama olarak da hata etme riskine karşı sürekli uyanık olmak

¹¹¹ Bakara, 2/222

¹¹² el Âlusî, *a.g.e.*, II, 124

¹¹³ et Taberî, *a.g.e.*, III, 742.

¹¹⁴ es Salebi, *a.g.e.*, II, 160.

¹¹⁵ er Razi, *a.g.e.*, III, 23.

şeklinde tezahür edebilir. Tevbe prensbini işleten bir insan, öncelikle hata yapabileceğini kabul eder. Bu kabul, hata riskine karşı onu dikkatli davranmaya sevk eder. Tüm bunlara rağmen hata olursa da hemen hatasını kabul eder, hatalı davranışı bırakır ve düzeltir.

6. Sâbir

6.1. Sâbir Kavramı

“Sabr”(صبر) kelimesinin asıl anlamı habsetmek, engellmektir. Daha çok katlanmak, tahammül etmek manasında kullanılır.¹¹⁶ Tüm türevleri ile birlikte Kur’an-ı Kerim’de yüz üç sefer tekrarlanmıştır. İsm-i fail olarak aynı anlamda ve yirmi iki sefer kullanılmıştır.¹¹⁷ Sabır, insanın kendini tutup bıkkınlık göstermemesi ve sızlanmaması demektir.¹¹⁸ “es-Sabûr” (الصبور) Yüce Allah’ın isimlerden biridir. O da bu kökten mübalağalı sığa/ism-i fail olarak türetilmiştir. Anlamı, günahkârlardan hemen intikam almayan demektir.¹¹⁹

Kur’an-ı Kerim’de sabır çokça tavsiye edilmiş¹²⁰ ve Yüce Allah’ın sabredenler ile beraber olduğu ifade edilmiştir.¹²¹

6.2. Sâbir Kavramının Geçtiği Âyetler

Al-i İmran, 3/146

وكاين من نبي قاتل معه ربيون كثير فما وهنوا لما اصابهم في سبيل الله وما ضعفوا وما استكانوا والله يحب الصابرين *“Nice peygamberler vardı ki, beraberinde birçok Allah erleri bulunduğu halde savaştılar da, bunlar, Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik ve zaaf göstermediler, boyun eğmediler. Allah sabredenleri sever.”*¹²²

Bu ifade ile Müslümanların, dinlerini yüceltme uğruna meşakkatlere katlanması teşvik edilmiş; Allah Teâlâ’nın, savaşmanın getirdiği acılara, cihadın zorluklarına, ibadetlerin ve mükellefiyetlerin meşakkat ve yorgunluklarına katlanarak sabredenleri sevdiği ifade edilmek

¹¹⁶ ez Zebidi, a. g. e, II, 323-326.

¹¹⁷ Heyet (İbrahim Medkür), a.g.e., I, 655-657.

¹¹⁸ el Cevherî, a.g.e., II, 707; İbn Manzûr, a.g.e., IV, 2391.

¹¹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 2391.

¹²⁰ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2, 153; Al-i İmran, 3, 200.

¹²¹ Örnek olarak bkz.: Bakara,2, 153 ve 249; Enfâl, 6, 46 ve 66.

¹²² Al-i İmran, 3/146

istenmiştir.¹²³ Allah tarafından sevilme de bir mümin için en yüce hedef olduğuna göre¹²⁴ o sevgiyi elde etmek için mü'min, tüm bu zorluklara katlanacak ve mücadele azmini yitirmeyecektir.

İslâm inancına göre neticeyi Yüce Allah takdir eder. Ne var ki iyi bir netice elde etmek maddî sebeplere tevessül ve mücadeleye devam etme azminde olmayı gerektirir. Sabredip katlanmaya devam edildiği takdirde Allah yardım eder; çünkü insan tüm gücünü ve maddî sebepleri tükettiğinde Allah'ın yardımı gelir.¹²⁵

Yüce Allah, bu ayette, dikkatlerimizi şu hususa ayrıca çekmektedir: Sabrettığınız takdirde Allah tarafından sevilirsiniz. Her mü'min Yüce Allah'ı sever. Fakat mesele sadece Allah'ı sevmek değil; asıl mesele O'nun gösterdiği yolda gidip O'nun tarafından sevilme'dir. Mü'min asıl bunu hedeflemektedir. Allah Teâlâ da sabretmek ve mücadele azminin, mü'mine, Allah tarafından sevilme'yi kazandıracığını ifade ederek sabırlı olmaya ve mücadele azmine teşvik etmektedir. Ayetten anlaşıldığına göre burada Allah sevgisini celp eden sabır, çok sağlam bir imana dayanmaktadır. Sağlam bir iman, çok güçlü bir mücadele azmini gerektirir. Sahibinin başına gelen hiçbir şey onunla mücadele azmini kırmaz ve zayıflatmaz. Bu da kişiyi Allah'ın yardımına mazhar kılar.¹²⁶

Bundan bir sonraki ayette sabredenlerin bu katlanma ve dayanma için Yüce Allah'a dua ve niyazda buldukları, zaferi sadece Allah'tan istedikleri haber veriliyor. Bu husus Allah Teâlâ'nın bize bir talimidir. Amacı, ümmet olarak bu davranışı örnek almamızı sağlamaktır. Zira kim, sadece sayı ve imkânlarına güvenirse başarısız olur. Maddî sebeplere tevessül etmek ile birlikte Allah'a dayanıp sığınan ise zafere ulaşır.

Sabredenler, azim ve inançları sarsılmayan ve vazgeçip teslim olmayanlardır. Burada sabredenlerin Allah tarafından sevilleceğinin ifade edilmiş olması ise, çekilen tüm zorlukları unutturacak kadar çok değerli ve etkilidir.¹²⁷

¹²³ Tantavî, *a.g.e.*, II, 382.

¹²⁴ er Razi, *a.g.e.*, IX, 28.

¹²⁵ eş Şa'ravî, *a.g.e.*, III, 1807.

¹²⁶ eş Şa'ravî, *a.g.e.*, aynı yer.

¹²⁷ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 488.

7. Mutevekkil

7.1. Mutevekkil Kavramı

“Vekele” (وكل) kökü tüm müştakları ile birlikte Kur’an-ı Kerim’de yetmiş sefer geçmektedir. “Tevekkele” (تَوَكَّلَ) kalıbı ise kırk dört kez kullanılmıştır ki Allah’a güvenip dayanmak, işi(n neticesini) O’na bırakmak demektir. Bu kalıb ism-i faili olarak da Kur’an-ı Kerim’de dört sefer kullanılmıştır.¹²⁸

الله المتوكل على الله Yüce Allah’ın onun rızıkına kefil olduğunu bilen ve Allah’tan başka kimseye dayanmayan kişi demektir. Allah’a teslim olmayı ifade eder. Tevekkül, acizliğimizi idrak edip her şeye kadir başka birine yani Allah’a güvenmek, ona dayanmaktır.¹²⁹

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarı ile bu kelime, kök olarak, olumlu ve olumsuz iki anlama sahiptir. Kelimenin elinden her şeyi yapmayı da kapsayan olumlu manası yukarıda verildi. Zaten İslâm’ın kabul ettiği, Allah’ın sevgisini kazandıran mana da odur. Olumsuz anlamı ise maddî sebepler hiç tevessül etmemek, çalışmayı tamamen bırakmak ve her şeyi başkasından beklemektir; fakat Kur’an-ı Kerim’de övülen ve bizlerden istenen bu şekil tevekkül değildir.

7.2. Mutevekkil Kavramının Geçtiği Âyetler

Al-i İmran, 3/159

فيما رحمة من الله لنت لهم ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم واستغفر لهم وشاورهم في الامر فاذا عزمت فتوكل على الله ان الله يحب المتوكلين *O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, biç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah’a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.*¹³⁰

الله فتوكل على الله emri, hedefe ulaşma konusunda sadece Allah’a itimat edilmesi gerektiğini ifade eder. Burada Hz. Peygamber (sav) üzerinden muhataplara şu mesaj verilmektedir: Her konuda gerekli istişareleri yapmak, teşriki mesai edilen insanların fikirlerine -gerekirse uzman görüşüne- başvurmak

¹²⁸ Heyet (İbrahim Medkür), a.g.e., II, 1199-1200.

¹²⁹ İbn Manzûr, a.g.e., VI, 4909-4910; ez Zebidi, a.g.e., VIII, 159-160.

¹³⁰ Al-i İmran, 3/159

Allah'ın koyduğu kanunlara uygun olanıdır. Fakat tüm bunlar yapıp maddî sebeplere gerektiği gibi tevessül edilse dahi netice sadece Allah'tan beklenmelidir. İstişare neticesinde elde ettiğimiz bilgilere değil; sadece Allah'a güvenilmesi gerekir.¹³¹ Yüce Allah'ın sevgisine hak kazananlar ise meşru sebeplere tevessül ettikten sonra Allah'a dayanıp neticeyi O'na bırakanlardır. Böylece bu ayet, başta Hz. Peygamber (sav)'e ve muhatap olan herkese işlerinde doğruyu bulmak için tüm güçleri ile çalışıp işi bilenlere danışmalarını, karara vardıktan sonra da bunu hemen ve tereddütsüzce uygulamalarını emretmektedir. Zira tereddüt zaman kaybına sebep olur. Neticeyi veren ise Allah'tır. İnsanın sadece kendi gücü, bilgisi ve çalışmalarına güvenmesi başarısızlık ve hayal kırıklığına götürebilir.¹³²

Tevekkülün doğru bir şekilde anlaşılması için şu iki hususu vurgulamakta fayda vardır: Birincisi, istişare neticesinde kesin bir karara varılsa dahi o karara değil sadece Allah'a güvenip dayanmak ve neticeyi O'ndan beklemek lazımdır. İnsan, Allah dışında herhangi bir şeye tevekkül etmemelidir. İkincisi ise tevekkül, insanın işlerini ihmal etmesi, sebeplere tevessül etmemesi demek değildir. Aksine, tevekkül, insanın tüm maddî sebepleri gözetmesi; fakat kalben bunlara dayanmaması, neticeyi bu sebeplerden beklememesi demektir. Ayet, bunu anlatıyor. Yoksa aynı anda hem tevekkülün hem de istişarenin emredilmiş olması bir çelişki oluşturacaktı.¹³³

ان الله يحب المتوكلين ifadesinden anlıyoruz ki Yüce Allah, O'na tevekkül edip dayananları, neticeyi başkalarından beklemeyenleri sever. Onlara yardım eder, kendileri için en hayırlısını gösterir. Zaten sevmek de bunu gerektirir. "Allah, O'na tevekkül edenleri sever." cümlesi, Allah'a tevekkülün illetini oluşturmaktadır; yani neden O'na tevekkül etmemiz gerektiğini ifade eder.¹³⁴

Yüce Allah'a tevekkül, gerçek imanın sağladığı bir şeydir. Zira iman eden insan, aklı ve gücü ile çalışır; kalbi ile Allah'a tevekkül eder. Bu, çok güzel bir dengedir. Zira insan çalıştığı vakit sebepleri gözetmiş olur; Allah'a

¹³¹ es Salebi, *a.g.e.*, III, 192.

¹³² Tantavî, *a.g.e.*, II, 423.

¹³³ er Razi, *a.g.e.*, IX, 69 ve 70.

¹³⁴ el Alûsî, *a.g.e.*, IV, 108.

tevekkül ettiğinde ise neticeyi, görünür sebepleri de yaratan, gerçek sebebe yani Allah'a havale etmiş, O'nun uhdesine bırakmış olur. Tevekkül, kesinlikle, çalışmamak demek değildir. Aksi durumda bu, hazır yiyicilik (تواكل) ve tembellik olur. Başka bir ifadeyle tevekkül, insanın acizliğini idrak etmesi demektir. Şöyle ki; ben yapabileceklerimi yaptım, maddî sebeplere riayet ettim. Artık benim gücüm ve yapabileceklerim burada tükendi. Bundan sonrasını Kudreti Sonsuz'a bırakıyorum. İşte gerçek tevekkül budur.¹³⁵

Yüce Allah'a tevekkül etmek ve işlerin sonucunu O'ndan beklemek, İslâm hayat felsefesindeki dengeyi ifade eder. En büyük hakikate göre hareket etmektir. O da şudur: Tüm işlerin neticesi Yüce Allah'ın elindedir ve O, dilediğini yapmaya muktedirdir.¹³⁶

Tevekkül burada mecazî olarak, çalışmaya koyulmak; ama çalışmamızın başarıya ulaşmasını Allah'tan dilemek anlamında kullanılmıştır. Bu, inanan insanların özelliğidir. Tevekkül, kalbî ve akli bir eylemdir. Yani Allah'a tevekkül eden kişi, kendisine yardım etmesi için, kendisini başarısızlıktan koruması için kalben ve aklen Allah'a yönelir. Kimi zaman da bunu sözlü dualar eşliğinde yapar. Ayrıca tevekkül, imanın sahiciliğini de gösterir. Tevekkülde Yüce Allah'ın kudretinin azametini idrak, O'na mutlak muhtaç oluşumuz ve O'nsuz yapamayacağımız fikri vardır. Bu da tevekkül eden kişinin, Allah'a karşı muazzam bir edep ve sevgiye sahip olduğunu gösterir ki Yüce Allah da bu yüzden O'na tevekkül edenleri sever.¹³⁷

8. Allah Yolunda Savaşanlar

8.1. Allah Yolunda Savaşanlar Tabiri

Kavram olarak baktığımızda burada konunun odak noktasını tek bir kelime değil; birçok kelime, daha doğrusu ifade teşkil etmektedir. Üzerinde durulması gereken ve belirleyici olan kelime ve ifadeleri şu şekilde sıralayabiliriz: *Savaşanlar* (الذين يقاتلون), *Allah yolunda* (في سبيله), *saf bağlayarak* (صفا), *düvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi* (كانهم بئبان مرصوص).

“Katele” (قتال) kelimesinin kökü anlamı öldürmek olan “katele” (قتل)

¹³⁵ eş Şa'ra'vî, *a.g.e.*, III, 1841.

¹³⁶ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 503.

¹³⁷ İbn Aşûr, *a.g.e.*, IV, 151.

dir. “Mufâale” (مفاعلة) babından olan قاتل ise çarpışmak, savaşmak anlamına gelmektedir.¹³⁸ “Fî sebilihi” (في سبيله) ifadesi, savaşma ve çarpışmanın mutlaka Allah yolunda O’nun belirlediği kurallar çerçevesinde olması gerektiğini, “saff” (صف) kelimesi, savaşırken sıra ve düzenli olmak gerekliliğini, “bunyanun narsûs” (بنیان مرصوص) da birlik ve beraberliği, dayanışmayı ifade eder.

Kur’an-ı Kerim-ı Kerim’de قاتل kalıbı çeşitli kipler ile on dört kez في سبيل الله ifadesi ile birlikte kullanılmıştır.¹³⁹ سبيل الله ifadesi de Kur’an-ı Kerim’de altmış dokuz kez tekrarlanmıştır. Bu ifadenin genel anlamı hayır, hidayet ve cihat yolu demektir.¹⁴⁰

8.2. Allah Yolunda Savaşanlar Tabirinin Geçtiği Âyetler

Saf, 61/4

*Hiç şüphesiz Allah, kendisi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever.*¹⁴¹

Saf (صف) kelimesi; görünüş olarak düzenli, birbiri ile uyumlu şeyler için kullanılmaktadır.¹⁴² Marsûs (مرصوص) da birbirlerine eklenip yapılandırılmış olan demektir. Dolayısı ile ayetin manası şudur: Allah Teâlâ, O’nun dinini yüceltme uğruna çok çarpışan ve sebatları, birlik olmaları, inançlarının sağlamlığı bakımından sapaşağlam, deliği gediği olmayan bir binaya benzeyen mü’minleri sever. Bu şekildeki mü’min saflarına dışardan kimse müdahale edemez.¹⁴³

صاف كانهن بنیان مرصوص ifadesinin anlamı hakkında iki görüş vardır. Bunlardan birincisine göre burada Allah yolunda saf tutup savaşan mü’minler, birbirine sıkı bir şekilde kenetlenmiş, yarığı deliği olmayan bir binaya benzetilmiştir. İkinci görüşe göre ise mü’minler, kurşun ile inşa edilmiş bir binaya

¹³⁸ İbn Manzûr, a.g.e, V, 3529.

¹³⁹ Heyet (İbrahim Medkûr), a.g.e., II, 878-880. (Bakara,190, 244, 246 (2); A.İmran, 13, 167; Nisa, 74(2), 75, 76, 84; Tevbe, 111; Saf,4(في سبيله); Muzzemmil, 20)

¹⁴⁰ Heyet (İbrahim Medkûr), a.g.e., I, 553.

¹⁴¹ Saf, 61/4

¹⁴² İbn Manzûr, a.g.e, IV, 2462.

¹⁴³ Tantavî, a.g.e., XIV, 459 ve 460.

benzetilmiştir.¹⁴⁴ Her iki görüş de saf bağlayan mü'minlerin sağlamlığını ve dışarıdan müdahalelere kapalı oluşunu ifade etmek amacındadır.

Allah yolunda savaşanların sağlam binaya benzetilmesi, savaşanların arasında bir açıklık ve düzensizlik olmaması bakımındandır. Ya da düşünce ve sözlerinde birlik olmaları bakımındandır.¹⁴⁵

Burada behemehâl savaş emredilmemektedir. Savaşın, son çare ve mutlaka, Allah yolunda yapılan bir savaş olması; savaşanların, kendi aralarında birlik ve dayanışma içerisinde olmaları, sebat ve azim sahibi olmaları gerekliliği ifade edilmektedir.¹⁴⁶

Bu ayet Yüce Allah'ın, savaşırken namazdaki gibi saf saf dizilenleri, düzenli olanları sevdiğini ifade etmektedir.¹⁴⁷ Demek ki Allah'a sevimli olan amellerden birisi de Allah yolunda mücadele etmektir.

SONUÇ

Sevgi, insan hayatını yönlendiren, kararlarını etkileyen ve neredeyse tüm davranışlarının nedenini oluşturan bir duygudur. Sevmek ve sevilmek Allah tarafından insan tabiatına yerleştirilmiştir. Sevgi, aynı zamanda iman ile doğrudan bağlantılı bir olgudur. Zira mü'minin Yüce Allah'ı ve Hz. Peygamber'i (sav), her şeyden çok sevmesi imanî bir gerekliliktir. Sonra da tüm mü'minleri sevmek, gerçek bir iman için şarttır.

İnsanın davranışlarını bu derece yönlendiren sevginin iman ile ilişkilendirilmesi normal karşılanmalıdır. Zira temelinde iman olan sevgi, iman gerektirdiği şeylere yönelecektir. Bu anlamda Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de ahkam ifade eden ayetlerin başında genelde "Ey iman edenler" buyurması manidardır. Yüce Allah'ın bu hitap şekli bir hatırlatma ve işaretidir. Mü'min kişinin, sevgisinin temeline Allah ve Peygamber'i (iman) yerleştirmesi gerektiği gerçeğini hatırlatmakta, Allah'ın koyduğu hükümlere

¹⁴⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el Maverdi, *en Nuket ve'l-Uyûn (Tefsirul-Maverdi)*, Darul-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, tarihyok, V, 528.

¹⁴⁵ el Alusi, *a.g.e.*, XXVIII, 84.

¹⁴⁶ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, VII, 3554.

¹⁴⁷ el Alusi, *a.g.e.*, XXVIII, 84.

de sevgi ile bağlanması gerektiğine işaret etmektedir. Bu, âdeta bir sevgi eğitimidir.

Kanaatimize göre Yüce Allah'ın, çalışmamızda ele aldığımız 'davranış kalıplarını sevdiğini ifade buyurması da bir sevgi eğitimidir. Burada sevgi temelli bir davranış eğitimi yapılmaktadır. Nitekim burada şöyle bir mantık silsilesi işlemektedir: İnsan davranışlarını yönlendiren en temel hususlardan biri sevgidir. İnanan insanların sevgisinin temelinde ise Allah ve Rasulü'nün sevgisi olmalıdır. Dolayısıyla Allah ve Rasulü'nü her şeyden daha çok seven bir mü'min, Allah'ın sevdiğini özellikle ifade buyurduğu ve neticede kâmil bir mümin şahsiyetini oluşturacak olan davranış kalıplarını da sevmesi gerekmektedir. Bu noktadan hareket edilirse bahsettiğimiz sevgi temelli davranış eğitiminin çok etkili bir eğitim modeli olduğu da anlaşılacaktır.

Yüce Allah'ın sevgisine mazhar olan davranış kalıplarına baktığımızda bunların tüm hayatı kapsadığını ve çok sağlam bir kişilik oluşturduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu davranış kalıpları tümü ile bir araya geldiğinde Allah'ın hoşnut olacağı bir kişilik meydana getirecektir. Ki bunu kâmil mü'min kişiliği diye adlandırmamız mümkündür. Bu davranış kalıplarına sahip olan biri aynı zamanda mü'min kişiliğine ve mü'min duruşuna da sahip olacaktır.

Kanaatimize göre mümin bir kişiliği meydana getirecek olan da Allah'ın sevgisine mazhar olan davranış kalıplarıdır. Söz konusu davranış kalıplarının ortak noktası, bize göre, temsil ve mücadeledir. Bu davranış kalıplarına sahip olan kişi, yaşadığı hayat ve geliştirdiği davranışlar ile İslâm'ı en iyi şekilde temsil edecektir. Diğer taraftan da gerek iç âleminde gerekse de dış âleminde sürekli ve yılmaz bir şekilde "yanlış"a karşı mücadele edecektir.

Allah'ın sevgisine mazhar olmuş davranış kalıplarına sahip kâmil mümin şahsiyet şu şekilde tanımlanabilir: Allah'ın emirlerine aşk derecesinde bağlı, her işini en iyi şekilde yapan, insanlara iyilik eden ve müsahahalıdır(Muhsin). İç âlemi kötü düşüncelerden, dış âlemi de zararlı davranışlardan ve kirlere arındırılmıştır(Mutatahhir, Muttahhir). Hayatının her aşamasında bilinçlidir. Hem Yaratıcısına hem de insanlara karşı hata yapmamak için azami ölçüde dikkat etmektedir(Muttaki). Tüm dikkatine rağmen, yine de yanlışlı olursa bunda ısrar etmez ve yanlışını hemen

düzeltilir(Tevvab). Aldığı kararlarda ve insanî ilişkilerinde her zaman ölçülüdür. Haksızlık ve zulme karşı haktan yana tavır koyar; haksızlığı gücü nisbetinde ortadan kaldırmaya çalışır(Muksıt). Mücadele ruhuna sahiptir. Hedefi uğruna çektiği eziyetler onu yıldırmaz(Sabır). Gerektiğinde mücadele için çarpışır. Yalnız, çarpışırken bunun çerçevesinin Allah tarafından çizildiğini bilir. Birliği bozacak davranışlardan sakınır(Allah yolunda ve birlik-azim içinde savaşanlar). Nihayet, yaptığı mücadelede olduğu gibi tüm işlerinde de maddî sebeplere tevessül ederek çalışır, yapılması gerekeni yapar; fakat neticede başarıyı Allah'tan bekler. Neticeyi gönül rahatlığı ile Allah'a bıraktığı için de içi rahattır ve işine daha çok odaklıdır(Mütevekkil).

Kur'an ilimleri açısından baktığımızda söz konusu davranış kalıplarının Allah sevgisine mazhar olduğunu içeren ifadelerin hepsi Medenî surelerde geçmektedir. İslâmî teşriin ve dolayısı ile mü'min kişiliğinin Medine döneminde oluşumunu tamamladığı düşünüldüğünde muhsin, mutatahhir/muttahhir, muttaki, tevvab, muksıt, sâbır ve mütevekkil kavramlarının kişilik oluşumu ile ilişkisi daha da iyi anlaşılacaktır. Öte yandan en çok "muhsin" kavramının tekrarlandığını görmekteyiz. Bu kavram, anlam itibarı ile en kapsamlı olanıdır. İnsanî ilişkilerde en çok tezahür etmesi beklenen davranış kalıbı da budur.

Dikkati çeken diğer bir nokta da şudur: Bu davranış kalıplarının tümü kelime olarak ism-i fâil kipinde ifade edilmişken sadece "Allah yolunda birlik içinde savaşanlar" davranış kalıbı bir söz öbeği/terkip ile ifade edilmiştir. Daha çarpıcı olanı Allah yolunda savaşmak, sınırlandırılmıştır. Bu savaşın sınırı, "Allah yolunda" olmak şeklinde sınırlandırılmıştır. Allah yolundaki bir savaş, ne türden olursa olsun, maddî kazançlar elde etmeye araç yapılmamalıdır. Ayrıca burada mü'minlerin birlik içinde ve azimli olmaları gerektiğine işaret de edilmiştir. Oysa diğer davranış kalıpları için böyle bir sınırlandırma bulunmamaktadır. Kanaatimizce bu husus ve "muhsin" kavramının en çok tekrarlanmış olması, İslâm'ın gerçek anlamda bir barış ve iyilik dini olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Heyet, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- EBU'S-SUÛD, Muhammed b. Muhammed el Amâdî, *İrşâdu'l-Akli's-Selim İlä Mezâyâ'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, tarih yok.
- ed DİMAŞKÎ, Ebu Hafs Ömer b. Ali b. Adil el Hanbelî, *el-Lubâb fi Ulumi'l-Kitâb*, Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, 1998.
- el ALÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin es Seyyid Mahmûd, *Ruhul-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, tarih yok.
- el BUHARÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahihul-Buhari*, Daru İbni Kesir, Dimaşk, 2002.
- el CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd(thk: Ahmed Abdulgâfûr Attar), *es Sıhab Tacu'l-Luğa ve Sıhabul-Arabîyye*, Daru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrût, 1990.
- el HAŞİMÎ, Gazi b. Muhammed b. Talâl, *el Hubfi'l-Kur'an*, Rutab Yay, Ürdün, 2012.
- el GAZALÎ, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Ihyâu Ulumu'd-Dîn*, Mektebetu ve Matbaatu Kiryata Fotra Samarağ, Endonezya, t.y.
- , *el Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillahi'l-Husnâ*, Mektebetu'l-Kur'an, Kahire, t.y.
- el KİLÂBÂZÎ, Ebubekr Muhammed b. İshak, *et Taarruf li Mezhebi Ehli'l-Tasavvuf*, Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrût, 1993.
- el KUŞEYRÎ, Ebu'l-Kasım Abdulkерim (thk: Abdulhalim Mahmud ve Mahmud b. eş Şerif), *er Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Daru'l-Mearif, Kahire, t.y.
- el MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *en Nuketve'l-Uyûn (Tefsiru'l-Maverdi)*, Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, tarih yok.
- er RAZÎ, Fahrudin Muhammed b. Ömer el Hatîb, *Levâmiul-Beyyinât Şerhu Esmâillahi ve's-Syfât*, el Matbaatu's-Şerefiyye, Mısır, 1323.
- , *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru'l-Fikri'l-Tibâe ve'n-Neşri ve't-Tevzi', Beyrût, 1981.
- es SADI, Abdurrahman b. Nasır, *Teyşiru'l-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelâmi'l-Mennân*, Daru's-Selâm, Riyad, 2002.
- es SALEBÎ, Ebu İshak Ahmed, *el Keşfe'l-Beyân (Tefsiru's-Salebi)*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- eş ŞARAVÎ, Muhammed Mutevelli, *Tefsiru's-Şaravi*, tarih ve yer yok.

- et TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Camiu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Daru Hecr, Kahire, 2001.
- et TANTAVÎ, Muhammed Seyyid, *et Tefsiru'l-Kebir li'l-Kur'ani'l-Kerim*, Matbaatu's-Saade, yer yok, 1987.-
- et TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, *el Câmiu'l-Kebir*, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, yer yok, 1996.
- ez ZEBİDÎ, Muhammed Murtaza el-Huseynî, *Tacu'l-Arûs min Şerhi'l-Kamûs*, el Matbaatu'l-Hayriyye, Mısır, 1306.
- ez ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el Keşşâf An Hakayiki Gavamidit-Tenzil Ve Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, Mektebetu Abikan, Riyad, 1998.
- HEYET (Heyet başkanı: İbrahim Medkûr), *Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'an-ı Kerimi'l-Kerim*, Kahire, 1988.
- İBN AŞÛR, Muhammed Tahir, *et Tabirive't-Tenvir*, Daru't-Tunisîyye li'n-Neşr, Tunus, 1984.
- İBN HAZM, Ali el Endelüsî, *Tavku'l-Hamamefi'l-Ülfetive'l-Üllaf*, Müessesetü Hindavîlî't-Ta'limve's-Sekafe, y.y., 2016.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail ed Dimaşki, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Muessesetu Kurtuba, Cîze, tarih yok.
- İBN MANZÛR, *Lisanu'l-Arab*, Dâru'l-Maarif, Kahire, t.y.
- KUTUB, Seyyid, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, Daru'ş-Şurûk, Kahire, 2003.
- MUSLİM b. el Haccâc, el Kuşeyri en Nisâbûrî, Ebu'l-Huseyn(thk: Muhammed Fuad Abdulbaki), *Sabihu Muslim*, Daru İhyau'l-Kutubi'l-Arabîyye, Kahire, 1991.